

Л. Демидова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувачка відділу дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України

Майно як предмет злочину

У науці кримінального права все більше уваги приділяється змісту поняття «предмет злочину» і дискусії навколо цього питання тривають протягом багатьох років із різними підходами авторів до встановлення змісту цього поняття. Більшість вчених визначають предмет злочину як предмети (речі) матеріального світу, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину¹. Інші вказують, що предметом злочину є те, з приводу чого виникають відносини між людьми. При цьому автори визнають, що предмет суспільних відносин може бути предметом злочину за умови, якщо цінності, з приводу яких складаються відносини: а) зазнають злочинного впливу в процесі посягання, внаслідок чого кому-небудь заподіюється або створюється загроза заподіяння шкоди; б) через це вони поставлені під кримінально-правову охорону².

Треті визначають предметом злочину ті речі матеріального світу, впливаючи на які суб'єкт заподіює шкоду об'єкту злочину³. Четверті дефініцію предмета злочину розуміють як конкретний матеріальний об'єкт, у якому відбиваються певні сторони, властивості суспільних відносин (об'єкта злочину), шляхом фізичного чи психічного впливу на який заподіюється суспільно небезпечна шкода у сфері цих відно-

¹ Див.: Уголовное право Украины: Общая часть : учебник / под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – Харьков, 1997. – С. 81; Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Таций. – Х., 1988. – С. 35; Бажанов М. И. Уголовное право Украины: Общая часть : конспект лекций / М. И. Бажанов. – Днепропетровск, 1992. – С. 33.

² Уголовное право: Общая часть : учеб. для вузов. – М., 1997. – С. 134.

³ Див.: Загородников Н. И. Понятие объекта преступления в советском уголовном праве / Н. И. Загородников // Труды ВЮА. – 1945. – Вып. 13. – С. 44; Советское уголовное право : учебник / под ред. В. Д. Меньшагина, Н. Д. Дурманова, Г. А. Кригера. – М., 1975. – С. 56–58.

син¹. П'яті уточнюють, що в науці кримінального права в основному переважає підхід до визначення предмета злочину як предметів (речей) матеріального світу, із певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину.

Як бачимо, спектр наукового трактування змісту поняття «предмет злочину» та його кримінально-правове значення досить широкий. Однак цим трактуванням проблема предмета злочину і визначення його поняття остаточно не вирішується не стільки з точки зору науки кримінального права, скільки з огляду на розвиток досягнень науки і техніки, новітніх (зокрема інформаційних) технологій і суспільних відносин, у яких останні реалізуються, на що також звертають увагу науковці. До категорії «предмет злочину» слід включити не тільки фізичні предмети (речі, майно), а й інші реально існуючі явища об'єктивного світу, з приводу яких й існують суспільні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони, і саме у зв'язку із цими явищами (енергії, інформації) вчинюється той чи інший злочин².

Прихильники такої позиції відносять до предмета злочину і енергію (наприклад, електроенергію, теплову енергію), винахід, раціоналізаторську пропозицію у вигляді вдосконалення технології, таку корисну копалину, як природний газ, атмосферне повітря, комп'ютерну інформацію тощо³. У той же час таке розуміння не вкладається в рамки традиційного визначення предмета злочину як речі матеріального світу, що згідно із матеріалістичним світоглядом має тілесне ви-

¹ Див.: Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М., 1980. – С. 99; Коржанский Н. И. Уголовное право Украины: Общая часть : курс лекций для студ. высш. учеб. зав. / Н. И. Коржанский. – К., 1996. – С. 134.

² Див.: Панов М. І. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків : монографія / М. І. Панов ; наук. ред. д-р юрид. наук, проф., акад. АПРН України В. І. Борисов. – Х., 2009. – С. 41–44.

³ Див.: Панов Н. И. Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путём обмана или злоупотребления доверием / Н. И. Панов. – Харьков, 1977. – С. 19, 97, 98; Гельфер М. О. О квалификации незаконного пользования электрической и другой энергией / М. О. Гельфер // Соц. законность. – 1983. – № 8. – С. 48–49; Навроцкий В. О. Уголовная ответственность за незаконное пользование электрической и вторыми видами энергии / В. О. Навроцкий // Соц. законность. – 1984. – № 2. – С. 49–50; Касынюк В. И. Уголовная ответственность за незаконное пользование газом и электроэнергией / В. И. Касынюк // Актуальные проблемы юридической науки на этапе развития социализма : сб. науч. ст. ; редкол.: М. И. Бару, М. И. Бажанов, В. М. Горшенев и др. – Харьков, 1985. – С. 162–163; Уголовное право Украины: Особенная часть : учебник / под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Таця. – Киев, 2003. – С. 128, 302, 304, 519, 524 та ін.

раження. Про це останнім часом дедалі частіше йдеться в наукових працях¹.

На наше переконання, вирішення окресленої проблеми не в розумінні поняття «предмет злочину», а в удосконаленні поняття «річ». Вносити будь-які зміни у визначення поняття «предмет злочину», на наш погляд, немає необхідності, а от нові підходи до встановлення сутності речей — вимога сьогодення. Акцентуємо, що основою наших пропозицій щодо вирішення сформульованої проблеми залишається позиція переконаного матеріаліста.

Насамперед щодо предмета злочину. Ми згодні з авторами, які вважають, що предмет злочину не можна ототожнювати із суспільними відносинами (об'єктом), але їх не можна й протиставляти, тому що предмет є матеріальним вираженням суспільних відносин, визначення їх сторони й властивості². Розглянемо зміст цього поняття, спираючись на наукову дефініцію, що це предмети (речі) матеріального світу, з якими кримінальний закон пов'язує конкретний склад злочину. Ключовим словом цього визначення є поняття «річ». На відміну від ЦК УРСР останнє вперше законодавче сформульовано у ст. 179 ЦК України, де вказується, що річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Усе те, що об'єктивно існує і має здатність задовольнити ту чи іншу потребу і з приводу чого виникають певні цивільні правовідносини, і є річчю. При цьому особливим об'єктом цивільних прав, на які поширюється правовий режим речі, крім випадків, передбачених законом, є тварини (ст. 180 ЦК).

Річ є складовою поняття «майно», що визначається ст. 190 ЦК України: майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Кримінально-правове поняття «майно» вужче за цивільно-правове, тому що не включає, як правило, до його складу майнові права, майнові обов'язки, речі, вилучені з обороту, та ін.

У той же час у доктрині кримінального права немає єдиної думки про те, чи може майнове право бути предметом злочину. Так, В. М. Куц відзначає: «Що стосується права на майно, то... його можна розглядати як предмет лише умовно. У реальній дійсності предметом злочину є не право у власному розумінні, а документи, що засвідчують його

¹ Див.: Бикмурзин М. П. Предмет преступления: теоретико-правовой анализ / М. П. Бикмурзин. – М., 2006. – С. 111–123.

² Див.: Энциклопедия уголовного права : в 25 т. – Т. 4. Состав преступления. – Изд. проф. Малинина, – СПб., 2005. – С. 223. (796 с.); Уемов А. И. Вещи, свойство и отношения / А. И. Уемов. – М., 1963. – С. 67.

існування»¹. Така позиція збігається з думкою Л. К. Малахова, який вважає, що «під правом на майно... розуміють документи, що дають право на одержання майна громадян, юридичних осіб і держави в цей момент або в майбутньому»², та інших авторів³.

Слід зауважити, що «уречевлення» права на майно впливає також із судової практики — постанови Пленуму Верховного Суду України від 26. 04. 2002 р. № 5 «Про судову практику по справах про хабарництво» (ч. 1 п. 4), де до предмета злочину відносять не тільки майно у вигляді грошей, цінностей та інших речей, а й право на нього (документи, що надають право одержати майно, користуватися ним або вимагати виконання зобов'язань тощо), які-небудь дії майнового характеру (передача майнових вигод, відмова від них, відмова від прав на майно...)»⁴.

Не погоджуються із ними вчені, що критично ставляться до пропозиції дослідників «уречевлення» майнового права шляхом визнання предметом злочину документів, у яких це право закріплюється⁵.

Для з'ясування нашої позиції щодо «уречевлення» майнового права нам необхідно ще раз звернутися до структури суспільних відносин як об'єкта кримінально-правової охорони. Якщо ми розглядаємо майнові права, то їх слід розуміти як права суб'єкта щодо певного майна. Наявність прав одного суб'єкта відносин обумовлює наявність обов'язку іншого щодо предмета цього права. Це і зв'язує цих суб'єктів. Тому майнові права за своїм змістом і місцем у структурі суспільних відносин є соціальним зв'язком між суб'єктами суспільних відносин, які виступають об'єктом кримінально-правової охорони. Майнові права можуть бути одночасно і предметом суспільних відносин, а також предметом злочинного посягання. Утім майнові права не можуть визнаватися предметом злочину, як, наприклад, і майнові обов'язки.

¹ Куц В. Н. О непосредственном объекте вымогательства / В. Н. Куц // Проблема соц. законности. – Харьков, 1985. – С. 132.

² Малахов Л. К. Ответственность за вымогательство: квалификация и наказание по российскому и зарубежному праву : учеб. пособие / Л. К. Малахов. – Н. Новгород, 1995. – С. 22.

³ Див.: Ворошилин Е. В. Ответственность за мошенничество : учеб. пособие / Е. В. Ворошилин. – М., 1980. – С. 14; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка : у 2 ч. – Ч. 1 : Особлива частина. – К., 2001. – С. 219.

⁴ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2006) зі змін та доповн. на 01. 09.2006 р. – Х., 2006, – С. 476.

⁵ Див.: Бикмурзин М. П. Предмет преступления: теоретико-правовой анализ / М. П. Бикмурзин. – М., 2006. – С. 170.

Документи, що засвідчують право на майно, є їх формальною, тобто об'єктивізованою формою. Вони можуть мати не тільки певну правову форму, а і конкретно визначений зміст, зокрема, конкретизований щодо суб'єкта даного права. Документи, які засвідчують право на будинок, квартиру, машину тощо, завжди суб'єктно визначені. Останнє може бути відсутнім у документах на побутову техніку, коштовності тощо (за винятком свідоцтва на спадщину, документів про перехід права на таке майно при даруванні, купівлі-продажу тощо, де може бути наданий перелік такого майна і визначений суб'єкт права на нього). Отож, не завжди документи щодо права на майно однієї особи можуть бути використані для підтвердження своїх майнових прав іншою. Наприклад, предметом вимагання не може визнаватися право на майно.

Не можна залишити без уваги існуючу проблему сучасного правового розуміння понять «майно» і «рід», які безпосередньо впливають на кримінально-правове визначення цих понять. Слід акцентуватися на тому, що дійсність вимагає перегляду нашого підходу до визначення обох понять. Дослідники усе частіше висловлюють свою точку зору щодо цього. Нині в інформаційному суспільстві з'являється інформація, яка має грошове вираження, крім того, добуваються, виробляються, використовуються різні види енергії тощо. В основі більшості із них покладено суспільно корисну працю, бо вони корисні для людини, здатні задовольняти її потреби і можуть бути товаром. Саме з такими благами законодавець пов'язує деякі склади злочинів, наприклад, з електроенергією, інформацією тощо. Такі види соціально значущих благ безтілесні, тому не визнаються (передусім на пострадянському просторі) речами, оскільки у філософському розумінні головною ознакою останніх є тілесність. Слід підкреслити, що такий підхід був сформований у часи побудови соціалізму і при пануванні ленінського бачення виникнення та розвитку світу, але в історії розвитку права мають місце й інші погляди на зміст поняття «рід».

Наприклад, речі в римському праві розглядалися як певні предмети матеріального світу, «доступні пануванню людини»¹. У джерелах римського права, працях юристів того часу, що збереглися до сьогодні, як вказується в юридичній літературі, речі розглядалися принаймні у трьох значеннях: у найбільш загальному, широкому розумінні — усе, що уявляється, існує в матеріальному оточенні; у вузькому — усе, що

¹ Див.: Чиларж К. Ф. Учебник институций римского права / К. Ф. Чиларж ; под ред. проф. В. А. Юшкевича. – М., 1906. – С. 89–90.

може бути предметом правовідносин між особами; у найбільш вузькому — усе, що уявляється предметом майнових прав, зокрема речових і зобов'язальних. Визначення речі в римському праві класичного періоду охоплювало всі три розуміння і розглядало річ як частину природи, що доступна і корисна для людини, самих людей (рабів), дії людей, а також окремі права, якщо вони могли бути предметом майнових відносин¹.

Цікавим є поділ римськими юристами речей на *тілесні* (*res corporales*) та *безтілесні* (*res incorporales*). До тілесних речей належали матеріальні об'єкти, що існували в навколишньому світі, належно від правових приписів, до безтілесних — права, включаючи права на чужі речі (сервітут, узурфрукт тощо), зобов'язальні права вимоги. Тобто безтілесні речі існували лише у відносинах між людьми, що регулювалися римським правом. Однак і тілесні, і безтілесні речі мали спільну властивість — були об'єктом майнового обороту².

Вражає глибоке розуміння змісту поняття «річ» у римському праві, що є дійсно ще одним проявом унікальності і геніальності. Враховуючи вказану вище дефініцію речі, зазначимо специфіку змісту цього поняття. Річ є: а) частиною природи, що доступна і корисна для людей; б) об'єктом майнового обороту. Такі ознаки дозволяють виокремити з природного середовища все те, що може бути із суспільно корисною для людини метою пристосовано для задоволення її потреб, і що має здатність, а також призначення, бути в майновому обороті. Не підтримуючи віднесення до безтілесних речей прав, підкреслимо, що прогресивним у римському праві є сам факт введення в понятійний апарат права такого терміна, як «безтілесні речі».

Фактом сьогодення є наявність безтілесних речей, які відповідають сформульованим вище специфічним ознакам поняття «річ». Наприклад, енергія та її види, інформаційна продукція. Вони знаходяться під «пануванням людини» завдяки технічному прогресу та людській здатності його використовувати для задоволення своїх потреб. Усе, що в природі підкоряється людині (її можна змінити за обсягом або розміром чи змістом, знищити, поновити чи об'єднати тощо) і є корисною для неї та інших осіб, є річчю, а також може бути предметом правовідносин, є річчю. Проте у праві це ще не визнається. Необхідно усві-

¹ Див.: Основи римського приватного права : підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. – Х., 2008. – С. 75; Пухин И. Римское право (базовый учебник) / И. Пухин, М. Паленак-Акимовская. – М., 2003. – С. 130–131.

² Основи римського приватного права : підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. – Х., 2008. – С. 77; Пухин И. Римское право (базовый учебник) / И. Пухин, М. Паленак-Акимовская. – М., 2003. – С. 136.

домити об'єктивно існуючі підстави для сприйняття речі як явища з новою сутністю і удосконалення змісту поняття «річ». Цю проблему можна вирішити шляхом віднесення до неї деяких видів «безтілесних» явищ, що володіють певною сукупністю ознак.

Безтілесні речі повинні: 1) мати вартість, тобто грошове вираження; 2) за походженням мати природну основу або бути результатом діяльності людини; 3) мати здатність до перетворення в «тілесні» речі у результаті діяльності людини; 4) можуть бути предметом правовідносин.

Наявність природної основи або можливість представляти результати діяльності людини означає, що в основі таких, названих нами, речей лежать природні сили або діяльність людини. Важливим є те, що:

– при природному походженні явище викликає потребу людини його використовувати (добувати, перетворювати та ін.);

– у випадку, коли таке явище є результатом діяльності людини, воно задовольняє потреби людини.

При цьому неважлива суспільна значущість цієї діяльності: суспільна корисність або суспільна небажаність. У такому випадку річ — це явище, у якому може бути закладена не тільки суспільно корисна діяльність людини, а будь-яка його діяльність. Такий висновок випливає з юридичної літератури, нормативно-правових джерел кримінально-правового призначення. Наприклад, при виготовленні кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру здійснюється суспільно небажана діяльність, саме із такими, як визнано всіма авторами предмета, різновидами злочину законодавець пов'язує злочини, передбачені ст. 301 КК.

Запропоноване розуміння речі як явищ «тілесних» і «безтілесних», яким притаманна певна сукупність властивостей, допомагає більш глибоко вивчати та аналізувати сучасні природні процеси і діяльність людини щодо розробки новітніх технологій, освоєння природних ресурсів. Якщо людина для своїх потреб перетворить у тілесну річ повітря або її складові, при цьому вони будуть предметом правовідносин, то їх необхідно визнавати річчю.

Слід зазначити, що і в радянські часи дослідники у сфері кримінального права вказували на існування поряд із «одушевленими» речами, речі «неодушевленными»¹.

¹ Див.: Бажанов М. И. Ответственность за кражу личного имущества граждан и за разбой по советскому уголовному законодательству / М. И. Бажанов. – Х., 1957. – С. 7; Гаухман Л. Д. Уголовно-правовая охрана личной собственности граждан / Л. Д. Гаухман, В. А. Пашковский. – М., 1978. – С. 20.

Наша пропозиція щодо поділу речей на тілесні і безтілесні тягне за собою визнання оновленої дефініції поняття «майно», що застосовується у кримінальному праві. Спробуємо її сформулювати.

Майно — це предмет правовідносин між суб'єктами (фізичними, юридичними особами, суспільством, державою), який може бути двох видів: *тілесні і безтілесні речі*. Майно як тілесна річ є предметом матеріального світу. Майно як річ безтілесна: 1) має вартість, тобто грошове вираження; 2) за походженням має природну основу або є результатом діяльності людини; 3) має здатність до перетворення в тілесні речі в результаті діяльності людини; 4) може бути предметом правовідносин.

До того, доречно звернутися до правового досвіту інших країн, наприклад, Великої Британії, як країни, яка першою у світі створила надійну систему захисту майнових прав від будь-яких посягань, зокрема держави. В англійському кримінальному праві поняття «майно» є одним із ключових положень, розробка й тлумачення якого становлять пріоритет цивільно-правової доктрини.

Англійське слово *property*, перекладне нами як «майно», має також інше, досить поширене значення — «власність». На думку Дж. Волдрона, поняття «власність» покриває не всі правила керування використанням матеріальних ресурсів, а тільки ті з них, які пов'язані з розподілом. Інакше кажучи, це поняття містить у собі майже всі загальні правила поведінки (оскільки майже будь-яка поведінка людини включає використання матеріальних ресурсів, і майже всі правила поведінки мають яке-небудь відношення до ресурсів). Е. Дженкс визначає згаданий термін у такий спосіб: «Під власністю мається на увазі, як указує сама її назва, результат присвоєння або освоєння людиною предметів природи»¹. Дослідники економічних злочинів у кримінальному праві Англії вважають, що поняття «власність» і «майно» в контексті англійських Актів про крадіжку можуть бути використані як словасиноніми, що містять весь спектр об'єктів, на які поширюються будь-які правочини власника².

Відповідно до ст. 4 (1) Акта 1968 р. майно містить у собі гроші й всі інші види майна, рухомого або нерухомого, у тому числі права вимоги та іншу «невловиму власність». Як бачимо, англійський законодавець охоплює змістом поняття «майно» і «невловиму власність».

¹ Див.: Чупрова Е. В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии / Е. В. Чупрова. – М., 2007. – С. 88.

² Там само.

Поняття невовимого майна, як вже зазначалося, зустрічається в римському праві. Наприклад, у 533 р. у Дигентах Юстиніана Гай виділяв «безтілесні речі — ті, які не можуть бути відчутні»¹. Тобто невовима власність у англійському розумінні є власністю безтілесною у розумінні філософському та римського права. Це слова-синоніми.

Нині до невовимого (безтілесного) майна англійське право відносить інтелектуальну власність, інформацію, бездокументарні папери тощо². Слід зазначити, що і російський законодавець вважає, що названі цінності не належать до майна, хоча в повсякденному житті вони використовуються як товар, що перебуває у вільному обігу.

Отже, англійське право поділяє «майно» як сукупність певних видів: грошей, інших видів рухомого або нерухомого майна. Складовими майна виступають права вимоги та інші невовимої власності.

Поняття «невовима власність» в англійському праві охоплює: а) інтелектуальну власність; б) інформацію; в) бездокументарні папери тощо.

Враховуючи наведене, можна сформулювати такі висновки.

1. Предмет злочину «відіграє» самостійну роль у кримінальному праві і його не слід ототожнювати із суспільними відносинами (об'єктом), але їх не можна й протиставляти. Він є матеріальним вираженням суспільних відносин.

2. Майно як предмет злочину і предмет правовідносин між суб'єктами (фізичними, юридичними особами, суспільством, державою) може бути двох видів: *тілесні* і *безтілесні речі*. Майно як тілесна річ є предметом матеріального світу. Майну як речі безтілесній притаманні такі властивості: 1) має грошове вираження; 2) за походженням є природним або є результатом діяльності людини; 3) має здатність до перетворення в тілесні речі в результаті діяльності людини; 4) може бути предметом правовідносин.

Сподіваємося, що викладене дозволяє розуміти майно як предмет злочину, з яким законодавець пов'язує конкретні злочини, та види майна адекватно сучасним реаліям.

¹ Цит. за: Чупрова Е. В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии / Е. В. Чупрова. – М., 2007. – С. 91.

² Наприклад, Chance M. Introduction to Derivatives. 3d. ed. L., 1995. – P. 18.